

De terugdringing van de rooms-katholieken uit de verlicht-protestantse natie

Th. CLEMENS

Inleiding

In 1947 werd een proefschrift over de Nederlandse katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw besloten met de uitspraak, dat na de dageraad van de emancipatie de zon nog geruime tijd op zich liet wachten!¹ Met andere woorden: de dageraad van de emancipatie van de Nederlandse rooms-katholieken, die geduurd zou hebben van ongeveer 1775 tot rond het jaar 1800, was naar het oordeel van de auteur niet gevolgd door een stralende dag maar door een veel te vroeg ingevallen nacht.

Dat het eerste ochtendgloren inderdaad weinig meer was dan een strovuur, zou men ook op kunnen maken uit de studie die de Amsterdamse hoogleraar G. J. Schutte in 1989 gepubliceerd heeft over een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. Wanneer daarin de balans wordt opgemaakt van de Bataafse revolutie op dorpsniveau, dan constateert de auteur, dat de revolutie uiteindelijk slechts geringe effecten heeft gehad. De oude elite was er aan het eind van de periode 1795-1813 in geslaagd zijn positie te handhaven en de rooms-katholieken buiten te sluiten, mede dankzij de opname van wat meer doopsgezinden in het bestuur².

Geheel in de lijn van deze conclusies wordt door de kerkhistoricus van Rolduc, P. W. F. M. Hamans, in zijn in 1992 verschenen *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (tot 1853) het resultaat van de ontwikkelingen in de periode 1795-1813 als volgt samengevat: 'Bij de komst van Willem I in 1813 was de kerk weliswaar principieel vrij, in feite had zij in vergelijking met de toestand van vlak voor 1795 nauwelijks vooruitgang geboekt'³.

Deze drie uitspraken kunnen de indruk geven, dat een verhandeling over de betekenis van de omwenteling van 1795 voor de katholieken in de Republiek een exercitie is, die weinig relevants belooft op te leveren. Die indruk is onjuist. Het tijdperk van de Bataafse revolutie is een buitengewoon enerverende periode, niet alleen door een hoog evenementgehalte maar ook door enkele voor de rooms-katholieken zeer fundamentele ontwikkelingen. Het betreft een tijdperk waarin het traditioneel gegevene in één klap zijn vanzelfsprekendheid verloor en op tal van gebieden de vraag actueel werd, hoe nu verder gehandeld moest worden.

In deze bijdrage gaat het er niet om alle gevolgen van de omwenteling van 1795 voor het rooms-katholieke volksdeel in kaart te brengen. Het doel is veeleer aandacht te vragen voor één aspect ervan: de plaats van de rooms-katholieken in de nieuwe natie.

1 M. J. M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen, 1947) 357.

2 G. J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker, 1989) 161.

3 P. W. F. M. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, I, *Van missionering tot herstel van de hiërarchie in 1853* (Brugge, 1992) 408.

BMGN, 110 (1995) afl. 1, 27-39

II Katholieken, natievorming en Verlichting

Uit recente bijdragen van W. W. Mijnhardt over de Nederlandse Verlichting⁴ en van N. C. F. van Sas⁵ over het nationalisme rijst het beeld dat er in de Republiek vanaf de jaren 1760 en sterker nog vanaf de jaren 1770 een proces gaande was van culturele en vanaf 1780 ook van politieke natievorming. Daarbij hebben de Nederlandse Verlichting en het Nederlandse nationale besef elkaar wederzijds beïnvloed en versterkt. Het ideaal van het verlichte vaderland werd in die tijd zelfs een nationale cultus. In dat verlichte vaderland werden de universele Verlichtingsidealen gemilderd door het samengaan van de oude humanistische traditie en gematigde denkbeelden van Newtoniaanse signatuur. Ze werden helemaal vaderlands onder invloed van de theorie dat het land ten onder ging door verfransing en economische achteruitgang en dat de ondergang alleen gestuit zou kunnen worden door terugkeer naar de oud vaderlandse deugden, die de Republiek ooit groot hadden gemaakt. Dit alles ging samen met een groeiend zelfbewustzijn bij de burgerij die zich erop toeleide om de samenleving tot nut te zijn.

Aan deze ontwikkeling hebben ook katholieken deelgenomen. Voorzover ze meer ontwikkeld waren, werden ze al vroeg in de eeuw als gelijken geaccepteerd door de ontwikkelden onderde protestanten en stonden ze gezamenlijk tegenover het domme katholiek-protestantse 'gemeen'⁶. In dit verband zij opgemerkt dat de nationale Nederlandse Verlichting van de periodieke pers en de genootschappen aantrekkelijke kanten had voor katholieken. De gematigdheid en het doorgaans moralistische karakter ervan en de voor Nederland kenmerkend geachte toespitsing op het thema van de achteruitgang van de Republiek behoefden katholieken in ieder geval niet af te schrikken⁷. Vanuit hun eigen theologische traditie waren ze, meer dan de gereformeerden, vertrouwd met de in het verlichte tijdperk belangrijke regel dat het geloof 'supra, sed non contra rationem' was⁸. Bovendien konden ze in de ook door hen gefrekwenteerde bijeenkomsten van natuurkundige genootschappen slechts steun vinden voor hun geloof in God door de bevestiging ervan via de bovenconfessionele fysico-theologie⁹. Wat betreft de herinrichting van de samenleving en het herstel van de

4 W. W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', in: F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt en N. C. F. van Sas, *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 52-79.

5 N. C. F. van Sas, 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798', *BMGN*, CIV (1989) 622-637 en 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *TvG*, CII (1989) 471-495.

6 W. Frijhoff, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XIX (1977) 219-220.

7 W. W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', in: Grijzenhout, e. a., ed., *Voor vaderlanden vrijheid*, 66.

8 Zie hiervoor bijvoorbeeld het in Leuven gebruikte handboek van C. G. Daelman, *Theologia seu observationes theologicae in Summam D. Thomae* (9 dln.; Leuven, 1759-1761) I, 14-15 en 21.

9 Zie voor de receptie van de fysico-theologie in de achttiende-eeuwse Republiek: J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen, 1972). Het lidmaatschap van de verschillende genootschappen dient op dit punt nader onderzocht te worden. In Alkmaar behoorde een rooms-katholiek pastoor, W. Walree, tot de mede-oprichters van het natuurkundige genootschap 'Physica': Stadsarchief Alkmaar, archief Physica, inv. nr. 1.

Republiek in haar oude luister werden de katholieken door hun betrokkenheid bij handel en nijverheid als vanzelf tot interesse geprikkeld. Bezoek aan leesgezelschappen en sociëteiten moet ze vertrouwd hebben gemaakt met de nieuwe nationale communicatie-gemeenschap en daarbij horende genationaliseerde verlichtingsideologie¹⁰. Kortom, voor katholieken was het klimaat gunstig om uit de beslotenheid van de eigen subcultuur te treden en deel te nemen aan de tot verandering van wereldbeschouwing en samenleving aanleiding gevende discussies.

Katholieken kregen dan ook in toenemende mate last van hun eigen subcultuur en zochten aansluiting bij de culturele hoofdstroom van de Republiek. In het laatste kwart van de eeuw realiseerden ze zich bijvoorbeeld plotseling dat hun kerktal afweek van die van hun tijdgenoten en werd begonnen aan een nieuwe vertaling van het *lectionarium 11*. In dezelfde lijn ligt de problematisering van het taalgebruik door recensenten van het oudste rooms-katholieke kerkelijk/theologische tijdschrift in Nederland, de *Kerkelyke bibliotheek*¹². Trouwens, dit tijdschrift is op zich zelf al een poging om meer in de pas te lopen met de culturele ontwikkelingen binnen de Republiek¹³.

Zelf sterk vertegenwoordigd onder de burgerij participeerden rooms-katholieken, al was het maar passief, in het streven van dit deel van de bevolking naar meer invloed op de inrichting en vormgeving van de samenleving. De meer actieven onder hen deden hun intrede in diverse genootschappen en zagen met genoegen een van hun pastoors, Petrus Schouten, de eerste prijsvraag winnen van de nieuwe Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Schouten werd zelfs voorzitter van het Leidse departement van het Nut. Hij bekommerde zich in Nutsverband om de vele armen, ongeacht hun kerkelijke binding, en maakte een plan ter aanmoediging van het schoolgaan¹⁴.

Dat rooms-katholieken er echt bij wilden horen, moge ook blijken uit een reactie uit hun kring op de biddagbrief van 1792. Volgens P. van Rooden waren de openbare bededagen het belangrijkste ritueel, dat tijdens de Republiek de eenheid van de politieke gemeenschap bevestigde en hij acht het waarschijnlijk, dat een belangrijk deel van de katholieken aan de viering van deze dagen meedeed¹⁵. Als deze veronderstelling juist is, werden ze zichtbaar niet van deelname afgehouden door de officiële adressering van de biddagbrieven, die beperkt was tot de predikanten van de gereformeerde kerk, noch door de opname van de 'voortplanting en aanwas van de

10 A. W. F. M. van de Sande, 'Tussen argwaan en overtuiging. Het katholieke aandeel in de patriottenbeweging', in: Th. S.M. van der Zee, J. G. M. M. Rosendaal en P. G. B. Thissen, ed., 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988) 118.

11 B. Alfrink, 'Over Nederlandsche pericopenvertalingen', *Studia catholica*, XII (1936) 306-307.

12 Cf. I (1792-1794) recensies, 300; 11(1795-1796), recensies, 70-72, 151.

13 Th. Clemens, 'Communicatielijnen in de Hollandse Zending en de *Kerkelyke bibliotheek*', in: M. Monteiro, G. Rooi jakkens en J. Rosendaal, ed., *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen, 1993) 22-37, met name 24-25.

14 Th. Clemens, 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de winnaar van haar eerste prijsvraag', in: W. W. Mijnhardt, A. J. Wichers, ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam, 1984) 221-230.

15 P. van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *BMGN*, CVII (1992)705.

waare Christelyke Gereformeerde Religie' als een vaste doelstelling van de bededagen. Ze schikten zich in de feitelijke politiek-religieuze constellatie met enerzijds een publieke kerk en anderzijds de verschillende getolereerde en geconniveerde gezindheden¹⁶.

Des te opmerkelijker is de bovengenoemde reactie op de biddagbrief van 1792, te meer omdat ze afkomstig is van een van de kerkelijke leiders, de Utrechtse aartspriester H. Berendtzen¹⁷. Deze zegt geen enkele moeite te hebben met de intentie van Hunne Hoog Mögenden, wanneer ze in het belang van het land aansporen tot dank, bekering en gebed. Waar hij over valt, is dat de katholieke priesters worden gepasseerd bij het verzenden van de biddagbrieven en dat daardoor een aanzienlijk deel van de ingezetenen wordt buitengesloten.

De recensent die dit werkje bespreekt in de *Kerkelyke bibliotheek*, onderstreept dit ongenoegen door ook zelf te wraken, dat een dag 'die ontegenzeggelyk eenen nationaalen Feest-dag moest zyn' door de gebruikelijke beperking van de uitnodiging tot deelname 'alleen eenen byzonderen bededag is'.

In feite is de *Briefen* het commentaar erop een roep om erkenning van de rooms-katholieken als volwaardige burgers van de Republiek. Om dat doel te bereiken wordt door zowel de auteur als diens recensent niet betoogd dat katholieken goede burgers zijn. Dat lijken ze vanzelfsprekend te vinden. Waar ze wel voor pleiten is de erkenning van katholieken als nette christenen. Zij zijn beide van oordeel, dat ze worden buitengesloten uit de natie, omdat degenen die zij hun 'Protestantse mede Christenen' noemen, ten onrechte het 'roomse' christendom blijven beschouwen als een vorm van afgoderij. Ze verbazen zich des te meer over het hardnekkig voortbestaan van dit 'verouderd denkbeeld', omdat ze zich zelf eerder zien als bondgenoten van de gereformeerden bij de verdediging van de centrale leerstellingen van het christendom tegen het socinianisme, deïsme, materialisme en naturalisme. Kortom, ze willen niet langer alleen maar getolereerd worden, maar streven naar erkenning als gelijken. Daartoe verzetten ze zich tegen de oude waterscheiding tussen katholiek en protestant en pleiten voor een nieuwe, tegen de meer radicale verlichters gerichte indeling volgens de lijnen van de rechtzinnigheid: katholieken horen precies op die titel thuis in het hart van de christelijke natie!

De roep om erkenning van katholieken als medechristenen was in de laatste decennia van de achttiende eeuw niet bij voorbaat aan dovemans oren gericht. Nog in 1745 had de destijds maat bepalende Leidse hoogleraar J. van den Honert in een rectorale rede over tolerantie de katholieken daar uitdrukkelijk van uitgesloten.

Achtentwintig jaar later werd dit standpunt verlaten door een representant van het midden van de gereformeerde kerk. Volgens *De advocaet der vaderlandsche kerk* 16 Cf. *Ibidem*, 706.

¹⁷ *Brief van N. N. aan den heer N. N. op den 3 april 1792 geschreven Ier gelegenheid der uitschryving en bekendmaking van den algemeenen DANK- VAST- EN BEDEDAG over de Vil. Geünieerde Provinciën en onderhoorige Landschappen, waar in verscheide zaaken het geloove rakende worden verhandeld* (Kortijk: Johannes de Langhe, 1792). Deze titel en gegevens over de inhoud van het werk zijn ontleend aan de uitvoerige bespreking ervan in de *Kerkelyke bibliotheek*, I (1792-1794) recensies, 62-75. Cf. P. van Opheusden, 'Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1987) 222-276, m. n. 249-250.

(1771/1772), geschreven door de Dordtse predikant Joan Barueth, vormden de katholieken 'een gezond gedeelte van den Staet' en werden de voornaamsten en de meest begaafden onder hen 'minder bigot'. De priesters boezemden het volk eerbied in voor de regering, bemoeiden zich niet met staatszaken en maakten de religie van het land niet langer in druk belachelijk. Hun geschriften waren weliswaar gebaseerd op 'hun dwalend licht', maar ze scholden de gereformeerden niet meer, als vanouds, uit voor 'vermalediede Geuzen'.

Weer ruim tien jaar later, in 1783, pleitte een Groningse hoogleraar in de theologie, Gerard Kuipers, zelfs voor algemene godsdienstvrijheid, en deze keer zonder de katholieken uit te sluiten¹⁸.

In dit stadium, waarin onder meer ook de oprichting plaats had van de bovenconfessionele Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, toonden protestanten meer waardering voor hun rooms-katholieke landgenoten dan voorheen. Verschillende publikaties van katholieke auteurs werden met een zekere welwillendheid besproken in leidende tijdschriften als de *Vaderlandsche letteroefeningen* en de *Vaderlandsche bibliotheek*. In het laatstgenoemde tijdschrift verscheen in 1789 zelfs een bijdrage onder de titel 'Tets over de vorderingen der Verlichting en verdraagzaamheid onder de roomschgezinde christenen'. Daarin werden aan zowel protestanten als katholieken vooral Duitse voorbeelden van Verlichting onder rooms-katholieken voorgehouden. Het doel ervan was tweeledig. Protestanten die nog steeds meenden dat het met het rooms-katholicisme overal zo gesteld is als in de Republiek en die nauwelijks hoop hebben op enige Verlichting onder hen, moeten weten dat rooms en verlicht wel degelijk kunnen samengaan. Aan katholieke lezers wil de auteur laten zien dat er meer kan, dan ze wellicht voor mogelijk houden. Hopelijk worden de kundigsten onder hen daardoor aangespoord om openlijk uit te komen voor hun inzicht dat verbeteringen noodzakelijk zijn en zullen ze hun licht verder verspreiden. Want ieder straaltje licht, waar ook, zo voegt de auteur eraan toe, is prijzenswaardig¹⁹!

Rond 1790 stelde een andere protestant een plan op om door een andere financiering de rooms-katholieke priesters en hun kerken wat meer respectabel te maken en hun armen meer steun te geven. De anonieme auteur presenteerde zich zelf op het titelblad treffend als 'een oprecht vaderlander' en gaf zijn advies uit onder de zinspreuk 'pro patria'²⁰.

III De woelige revolutiejaren

Het nationale elan, dat zo duidelijk naar voren kwam in de Patriottentijd, was in de jaren direct na de omwenteling van 1795 vaak ver te zoeken. Er waren weliswaar geen echte partijen, maar richtingen en standpunten waren er des te meer. De nationale

18 Cf. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1968) II 102-103, 189-192.

19 *Vaderlandsche bibliotheek*, I (1789) 392-399. Zie in dit verband ook Vil (1795) 178 met een onverwachte bijdrage over paus Pius VI als bestrijder van bijgelovige vooroordelen in verband met de installatie van bliksemafleiders.

20 *Onpartydige schets wegens de inkomsten by manier van giften, enz. van de roomsche priesters, in de Nederlanden: benevens een plan om dezelve een aanzienlyk bestaan, de kerken een deftig onderhoud en de roomsche arme ledematen meerder nooddrift te verschaffen*, door een oprecht vaderlander, onder de zinspreuk: pro patria (Amsterdam, enz., 1790).

eenheid werd zwaar op de proef gesteld, toen het erop aankwam de droom van een nieuwe gouden eeuw te vertalen in concrete politieke programma's. In dit verband noemt Van Sas het jaar 1798 — een jaar met twee staatsgrepen, politieke zuiveringen en hevige strijd — een dieptepunt van natievorming. Vanaf juni 1798 viel echter de roep om nationale verzoening in alle toonaarden te beluisteren en werd de grondslag gelegd voor wat Van Sas omschrijft als de 'nationalisering van de revolutie'. Eerst zou er toenadering ontstaan zijn tussen de verschillende soorten Bataven en vervolgens ook tussen Bataven en orangisten. Het proces dat de revolutie tot een zaak van de hele natie moest maken zou rond het jaar 1800 vaste vormen hebben aangenomen en zich hebben doorgezet²¹.

Laten we na deze uitweiding terugkeren naar de bronnen om aan te tonen dat Van Sas hier nationalisatie van de revolutie verwacht met wat ik zou willen karakteriseren als de reformatorische toeëigening van Verlichting en nationaal gevoel om de eigen belangen veilig te stellen. De plaats van de katholieken in de natie was vóór 1795 niet sterk, maar er was toch sprake van een zekere openheid en waardering. Het was echter een openheid en waardering vanuit het bewustzijn superieur te zijn. Werden vroeger de rooms-katholieken en de protestanten tegenover elkaar gesteld, omdat de eerstgenoemden bijgelovig waren en afgodendienst bedreven, in de laatste jaren van de achttiende eeuw werd de streep vooral getrokken tussen verlicht en onverlicht: anders dan de protestanten waren katholieken, op enkele uitzonderingen na, niet verlicht!

Voor het bestaan van dit katholiekenbeeld zijn vele voorbeelden aan te halen. Een paar ervan wil ik u niet onthouden. De eerder genoemde Schouten beklom in 1795 als een van de eersten de preekstoel om de omwenteling te verwelkomen met een preek over *Ons verlost en juichend vaderland*²². Hij pleit daarin onder andere voor het op de juiste wijze betrachten van het welzijn van het vaderland. Hij onderschrijft de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap van harte. Vrijheid mag echter niet verward worden met losbandigheid of wetteloosheid. Gelijkheid kan niet van de ene dag op de andere gerealiseerd worden en wraakzucht en haat dienen uitgebannen te worden. De broederschap, ook jegens 'de dwalende landgenoten', moet zorgen voor de noodzakelijke eendracht. Deze is nodig voor het toch al zo verzwakte vaderland. Iedereen moet zich weer toeleggen op 'de vorige zedigheid naar het voorbeeld van de voorouders' in levenswijze, huishouding, kleding, spaarzaamheid en naarstigheid in de beoefening van kunst, wetenschap, landbouw, winkelnering, ambachten, zeevaart enz. en zich onthouden van ondeugden. Dan, zo hield hij zijn gehoor voor, zou de 'van ouds geroemde trouw en rondheid der BAT AA VEN' herleven en het welzijn met een wijze ijver betracht worden. Kortom, Schouten profileert zich hier als een typische nationaal denkende vertegenwoordiger van de Nederlandse Verlichting. In de eigen *Kerkelyke bibliotheek* werd hij dan ook terecht geprezen als een 'verdiensterlijk

21 Van Sas. 'Vaderlandsliefde', 482-487.

22 (Amsterdam: P. van Buuren, 1795; Knuttel 22.535). Afgaande op de halfmaandelijke opgave van nieuwe publikaties, de *Naamlijst van Nederduitsche boeken ...* (Amsterdam, 1790-1854) II, 113 (febr. 1795) moet deze preek als een van de eerste in druk verschenen zijn. Van het eerste zetsel (van 21-2-1795) werden in eerste instantie 335 ex. gedrukt en vervolgens kwamen daar, in 4 nadrukken, nog eens ruim 900 ex. bij. Op 28-3-1795 kwam de ruimer gezette tweede druk van de pers met een oplage van nog eens 500 ex. Zie GA Amsterdam, Koopmansboeken, inv. nr. 185/7: drukkersregister van de Erven Stichter, f. 42.

Vaderlander²³. In de dissenterse *Algemeene vaderlandsche letteroefeningen* wordt de predikant zelf heel positief geïntroduceerd als 'de verdienstelyke en door zyne schriften met lof vermaarde burger Schouten'. Er zit echter iets bedenkelijks in het compliment dat men in de preek 'uitgebreider denkbeelden' tegenkomt dan 'eertijds de RC Geestelykheid placht te voeden'²⁴. Dat geldt ook voor het oordeel van de recensent van de *Vaderlandsche bibliotheek*. Deze constateert eerst dat de predikant een goed hart heeft, omdat hij oproept tot het afzien van wraak, en beoordeelt de preek vervolgens als 'zeer eenvoudig'²⁵. Laatstgenoemd tijdschrift is overigens veel scherper in de beoordeling van de rooms-katholieke polemieek over de vraag of het geoorloofd was een eed af te leggen op de nieuwe politieke constellatie van na de omwenteling²⁶. De betrokken geschriften hebben de recensent droevig gestemd: 'Gezond verstand zoekt men er vergeefs in en dus zijn deze stukjes voor de protestant ten ene male nutteloos'. Positief vindt hij wel dat eens te meer blijkt 'hoe strijdig de leer der roomsche kerk is, met de eeuwige en onveranderlijke rechten van den mensch'²⁷.

In hetzelfde jaar 1795 betreurde de Utrechtse hoogleraar Judocus Heringa het in een dank- en biddag leerrede dat er nog maar zo weinig Verlichting te vinden was 'onder dat deel van de landgenooten... 't welk in de godsdienstige omwenteling der zestiende eeuw niet van partij veranderd is'²⁸.

Toen de gematigde dominee B. Broes zich in 1796 mengde in het debat over het remonstrantse voorstel tot hereniging van de kerken, was hij zeer pessimistisch over de mogelijkheid daar ook de katholieken bij te betrekken. Hoe zouden immers zijn argumenten ingang kunnen vinden bij lieden die, alle gezond verstand, alle goede uitlegkunde, alle grondige weerleggingen ten spijt, ongelukkig genoeg zijn (harder woorden kan noch mag hij bezigen) om de 'ongerymste van alle ongerymheden, de leer van de transsubstantiatie, aan te kleven'²⁹.

De lage dunk die geletterde protestanten destijds van katholieken hadden, werd overigens betreurd — en daarmee impliciet bevestigd — door een recensent van de *Vaderlandsche letteroefeningen*, die een oordeel moest geven over de bijdrage van een katholieke auteur aan het herenigingsdebat. Volgens hem werd de schandelijke verdeeldheid onder de christenen bestendig door de protestanten zelf, met name door de 'kleinachting van hunne catholieke medechristenen, en door de liefdeloze beoordelingen van derzelve leer en eerdienst'³⁰.

IV Een oude waterscheiding in een nieuwe jas

Een dergelijke terughoudendheid en openheid was niet algemeen. Ze ontbrak volstrekt bij sommige gereformeerden, in de eerste plaats in gebieden waar katholieken dankzij

23 *Kerkelyke bibliotheek*, 11 (1795-1796) recensies, 72.

24 *Alg. vadert, letteroefeningen* (1795) I, 509-510.

25 *Vaderlandsche bibliotheek*, VII (1795) 341.

26 Cf. Van der Heijden, *De dageraad*, 272-326.

27 *Ibidem*, 694.

28 Cf. *Alg. vaderl. letteroefeningen* (1795) I, 506-507.

29 [B. Broes], *Brief aan myne landgenooten, die tot andere christelijke genootschappen behooren* (Leiden: J. vanThoir, 1796) 12-13.

30 *Alg. vaderl. letteroefeningen* (1797) I, 249 met beoordeling van B. S. Sinkel, *De weg der vereeniging voor alle christenen geöopend...* (Amsterdam, 1797; Knuttel 22.967).

de omwenteling niet alleen op grond van beginselen maar ook krachtens hun aantal naar voren konden treden. In het bijzonder in Brabant veranderde de positie van de gereformeerden aanzienlijk. Vooral de lagere ambtenaren onder hen raakten hun banen kwijt en konden zich niet of nauwelijks op een andere manier handhaven. De smalle economische basis begon zich te wreken, met als gevolg verpaupering en/of vertrek naar elders³¹.

Na de eerste ervaringen met deze totaal nieuwe situatie werd al spoedig de oude confessionele scheidslijn tussen Rome en reformatie gecombineerd met de nieuwe bipolariteit verlicht-onverlicht. H. C. Hanewinkel, destijds gereformeerd predikant te Nuenen en Gerwen³², poneerde zonder enige reserve, dat rooms-katholieken helemaal onverlicht en daarom zeer gevaarlijk zijn. Dit oordeel is te vinden in een op 23 september 1795 door genoemde predikant eigenhandig ondertekende passage over Nuenen in een visitatierapport van de classis Peel- en Kempenland. Na een reeks van meer concrete punten beklagt de predikant zich over smaad en laster. Men zou hem hebben nageroepen met woorden als: 'geus', 'verdoemde geus' en 'vervloekte ketter'. Deze scheldwoorden, die volgens Barueth tot het verleden zouden behoren, zijn volgens de klager een duidelijke blijk van de pausgezinde vervolgzucht, want volgens zijn gereformeerde logica gaan laster en vervolging altijd samen. De roomsen hebben volgens hem wel hun mond vol van vrijheid, gelijkheid en broederschap, maar uit dit scheldgedrag zou anders blijken. Als aan de geest die de roomsen bezielt, zo gaat hij verder, geen paal en perk gesteld wordt, dan moeten de gereformeerden vrezen dat ze het land uit gedreven zullen worden, als er niet al iets ergers gebeurt³³.

Deze boodschap en de daarbij behorende klachten, ook uit andere plaatsen, hadden een politiek doel. Ze waren bestemd voor de Staten-Generaal en zijn daar ook aan voorgelegd. Dit college vroeg het Hof van justitie van Bataafs-Brabant om advies, waarna de klachten tenslotte zonder direct vervolg verstoofd zijn in de archieven³⁴.

De inhoud ervan heeft echter een paar jaar later in een veel knappere, literaire vorm het grote publiek bereikt. Verantwoordelijk daarvoor was Stephanus Hanewinkel, zoon van de zojuist genoemde predikant van Nuenen. Deze in de meierij geboren en getogen figuur was zelf van 1791 tot 1798 predikant te Aarle, Beek en Lieshout en had daar een gemeente met zegge en schrijve 23 lidmaten en 15 toehoorders op een bevolking van ruim 3000 personen. Tijdens de visitatie van 1795 had hij wel klachten over 'baldadigheden' van rooms-katholieken, maar deze waren veel minder zwaar dan die van zijn vader en betroffen vooral het ontslag van de onderwijzer³⁵. Pas nadat

31 W. de Vries, *150 jaar Welstand. De Maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden 1822-1972* (Tilburg, 1972) 34-36.

32 A. R. M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest* (Leiden, 1953) 403, zegt ten onrechte dat H. C. Hanewinkel van 1191 tot 1806 predikant was te Aarle, Beek en Lieshout. In genoemde plaatsen was zijn zoon, de nog te noemen Stephanus Hanewinkel, predikant van 1791-1798.

33 Rijksarchief in de provincie Noord-Brabant, Hof van justitie, inv. nr. 1169: verbalen van school- en visitatieverslagen van de classis Peel en Kempenland.

34 RA Noord-Brabant, Hof van justitie, inv. nr. 1405, notulen dd 26 december 1795: Hof van justitie besluit om de advocaat-fiscaal te belasten met een onderzoek naar de gewelddadigheden van rooms-katholieken na verzoek om inlichtingen van de Staten, 18 december 1795. Een vervolg ontbreekt.

35 Zie het boven genoemde verbaal onder 'Aarle'. De cijfers over de totale bevolking zijn ontleend aan de volkstelling van 1809: J. A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-reformatie* (Assen, 1964) 429,

Stephanus in 1798 een beroep had aanvaard naar Oost Graftdijk profileerde hij zich in dit opzicht forser. In 1799 en 1800 publiceerde hij twee boeken die naar de titel en de vorm verslagen zijn van reizen door de meierij van 's-Hertogenbosch, ondernomen in de jaren 1798 en 1799 door een, volgens de inleiding, onbevooroordeelde en verlichte protestant. Hoewel Hanewinkel tegenwoordig gretig geciteerd wordt, moeten bij die onbevooroordeeldheid grote vraagtekens geplaatst worden en zou een grondiger toetsing van zijn beide 'reisverhalen' nodig zijn, dan bijvoorbeeld te vinden in de *Rituele repertoires* van G. Rooijackers³⁶.

In werkelijkheid bevatten de reisverslagen een schitterend verwoorde en geïllustreerde, maar tevens zeer vooringenomen boodschap van een 'insider' uit Bataafs-Brabant, welke maar één doel heeft: alle protestanten — Hanewinkel richtte zich bewust niet alleen tot de gereformeerden — te doordringen van de antireformatorische 'en antiverlichte bijgelovigheid en domheid van de katholieke brabanters', opdat daardoor actie ondernomen zou worden ten gunste van de bedreigde Brabantse gereformeerden³⁷. Hanewinkel acht de roomse Brabanders als bestuurder incapabel en als ze zich zouden laten gezeggen door de wijsheid dat de schoenmaker zich bij zijn leest moet houden, dan zouden ze de ambten niet aan de hervormden ontrukken. Volgens hem waren de enige redenen die katholieken hadden om zich met het openbare leven in te laten 'snood eigen belang en haatelijke godsdienst-haat'³⁸. Zijn boodschap reikt overigens ver uit boven de grenzen van het voormalige generaliteitsland: de hele natie loopt gevaar als aan het drijven van de roomse Brabanders geen paal en perk wordt gesteld. Zonder tegenactie zouden de tijden van de inquisitie weer terug keren en zou er bloed vloeien, eerst in Brabant en vervolgens ook boven de grote rivieren³⁹. Om deze stellingname kracht bij te zetten vertelde hij vele staaltjes van onverdraagzaamheid, dweepzucht, domheid en vervolgzucht. Hij onderstreepte zijn betoog met gruwelverhalen, zoals de episode over Oerle, waarbij geschilderd wordt hoe de lijken van een predikantsvrouw en haar dochter werden opgegraven en vertrappt, terwijl een rooms-katholiek geestelijke erbij stond met een zakdoek voor neus en mond en de jeneverfles in de hand om de lijkschenners met drank aan te moedigen⁴⁰.

430 en 438. Zie voor de 'baldadigheden' G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen, 1994) 238.

36 Rooijackers voert in de annotatie op pagina 49 en 51 wel een tegengeschrift op van Firmus van St. Truiden, maar doet er verder niets mee en wekt de indruk dat hij het betrokken handschrift alleen indirect kent door het pseudoniem van Firmus toe te schrijven aan Hanewinkel en door de titelgegevens onvolledig weer te geven.

37 Cf. onder andere *Reize door de majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798* (Amsterdam, 1799) 4-8, 17, 18, 19, 28, enz.; *Adze door de majorijan's-Hertogenbosch'm den jaare 1799* (Amsterdam, 1800) 174-175. Rooijackers, *Rituele repertoires*, 48, situeert Hanewinkel ten onrechte in Vierlingsbeek. Hij is daar pas vanaf 25 juli 1802 werkzaam. De 'uitstap' naar het Noordhollandse Oost Graftdijk is juist van eminent belang omdat Hanewinkel daardoor in persoon een bruggehoofd in het noorden vormde.

38 Hanewinkel, *Reize ... 1799*, 150-152.

39 Cf. De Vries, *Welstand*, 44-47: bij veel protestanten leefde de overtuiging dat katholieken geen goede vaderlanders waren en dat ze, als ze de kans zouden krijgen, een rooms-katholiek monopolie zouden vestigen: Rome rust niet voordat het oppermachtig heerst!

40 Hanewinkel, *Reize ... 1798*, 45. Cf. Rooijackers, *Rituele repertoires*, 242-243. In het verweerschrift van Firmus van St. Truiden, los blad bij pagina 44, wordt het verhaal over deze lijkschennis bestempeld als 'boosaartige leugenen door de bitterste Religie haat uitgevonden' en wordt een heel andere voorstelling van zaken gegeven.

Minder gruwelijke, maar in hun teneur gelijke geluiden vallen ook elders te beluisteren, met name uit Bataafs-Brabant. Volgens een rapport van de advocaat-fiscaal en procureur-generaal van het Hof van justitie aldaar waren de rooms-katholieken twee eeuwen achter in Verlichting en verdraagzaamheid. De geestelijkheid en vooral de regulieren hield hij voor zeer gevaarlijk. Onder het oude bestel waren er — we zitten inmiddels in 1801 — niet voor niets wetten om de geestelijkheid onder de duim te houden⁴¹. Deze functionaris, H. van Adrichem, wist van huis uit waarover hij sprak. Zijn vader was na de restauratie van 1787 stadhouder van de advocaat-fiscaal van Staats-Brabant en hield toen de geestelijkheid voor de hoofdschuldige van de woelingen. De rust was naar zijn mening het best te herstellen door 'het kortwieken der papen'⁴².

Een soortgelijke stem klonk uit het westen van de provincie. In een pamflet van rond het jaar 1800 worden op goed-vaderlandse wijze kritische noten gekraakt in de vorm van een dialoog tussen passagiers op een trekschuit. Volgens het beeld dat daaruit oprijst, bestaat het gros van de rooms-katholieke Brabanders uit dom volk, zonder hart voor het vaderland. Hun dapperheid is weliswaar beperkt tot de kroeg, maar 'zo de roomschen durfden, sloegen ze zeker alle gereformeerden dood, of joegen hen met geweld weg'. En als dat in Brabant eenmaal gebeurd zou zijn, zou zeker ook Holland aan de beurt komen⁴³.

Op zich gaat het tot nu toe nog steeds over een paar geschriften waarvan het effect wel te signaleren, maar moeilijk te meten is. Anders ligt dat wanneer het gaat om het optreden van Adriaan Doom⁴⁴. Deze uit Schiedam afkomstige telg uit een protestantse familie was in 1787 naar Den Bosch verhuisd. In hetzelfde jaar waarin St. Hanewinkel het eerste deel van zijn reisverhalen publiceerde, deed hij op 19 april de agent van inwendige politie het aanbod van zijn diensten als informant. Hij had naar eigen zeggen in het departement van de Dommel een zeer uitgebreide correspondentie en deze kon de agent van het grootste nut zijn. Na een gunstig advies van de pas aangetreden (gereformeerde) gevolmachtigde van het Uitvoerend Bewind in het departement van de Dommel, G. A. Visscher, kwam het tot een aanstelling door de agent van inwendige politie bij geheim besluit van 30 april 1799⁴⁵. Vanaf dat moment volgde, tegen een vergoeding van honderd gulden per maand, een stroom van in het geheim verbaal afgehandelde berichten, die aanhield tot Doorns ontslag in oktober

41 ARA, 's-Gravcnhage, Uitvoerend Bewind, inv. nr. 485: Buitengewoon secreet verbaal, exh. 24 juli 1801, 101. Betreft door agent van financiën gevraagd advies op rapport van de Commissie van Breda dd 16 april 1801.

42 Van der Heijden, *De dageraad*, 81.

43 *Schuitpraatjen, of samenspraak tusschen enen predikant, Bataafschen officier, de vrouw van enen soldaat, enen beesten koper en enen burger in den trekschuit van Rotterdam op Delft. Inhoudende vrijmoedige gedachten over het gedrag der Roomschen omtrent het exerceren, patriotisme, ambtenaren en schoolmeesters in de baronnie van Breda. Als mede iets over het uitdelen der zilveren tabaksdozen in den Bosch. Voor hel reddan van ongelukkigen in den laatsten watersnood* (S. 1. (alom te bekomen), s. a. [vermeld in *Naamljst van Nederduitsche boeken*, III (nov. 1800) 183].

44 Zie over hem: G. Homan, 'Adriaan Doom. Vertegenwoordiger van de agent bij het departement van inwendige politie in het departement van de Dommel, 1799-1801', *Brabants heem*, XXVII (1975) 78-84.

45 Om voor mij onduidelijke redenen wordt Doorns betrekking bij het agentschap van inwendige politie niet vermeld in H. Boels, *Binnenlandse Zaken* ('s-Gravenhage, 1993).

1801. De inhoud van die berichten betrof allerhande subversieve activiteiten, vooral onder katholieken. Hoewel daar tot groot verdriet van Doom niet dan met grote terughoudendheid iets tegen ondernomen werd, mag worden aangenomen, dat bij de landelijke overheid dankzij deze zeer geëngageerde medewerker het beeld van de Brabantse katholieken er niet beter op geworden is. Dit verdient te meer de aandacht omdat in dezelfde periode weinig andere gebieden dan Brabant de twijfelachtige eer genoten hebben door een geheim agent te worden bewaakt.

Voor het overige wil ik graag opmerken, dat ook het werk van St. Hanewinkel zijn uitwerking niet gemist heeft. Een van de blijken daarvan vormt de eeuwrede die de gereformeerde predikant Andreas Kok op 31 december 1800 te Utrecht gehouden heeft. Hij behandelde in zijn retrospectief vertoog ook de ontwikkelingen onder rooms-katholieken. Hij constateerde daarbij wel dat ze zich over het algemeen stil en met bescheidenheid hadden gedragen, maar besloot zijn uitweiding, onder verwijzing naar de *Reizen*, met de verzuchting 'Mochten we in dezen tyd maar niets van Godsdiensthaat verneemen! Dan, zekere berichten van het thans zoo genoemde Bataafsch Braband, en elders, bewijzen helaas! het tegendeel'. Sprekend over de toestand van de hervormde kerk constateert hij met spijt, dat 'kerkgebouwen, waar men God in Geest en Waarheid diende' nu gewijd zijn aan 'Mis en Beeidendienst, aan het domste Bijgeloof'⁴⁶. Alleen wanneer men inziet welke de relatie is tussen deze opmerkingen en de uitsluiting van de katholieken uit de natie, begrijpt men de op het eerste gezicht buitensporige polemiek die erdoor werd opgeroepen⁴⁷.

De degradatie van rooms-katholieken tot domme, staatsgevaarlijke, anti-verlichte lieden en de monopolisering van de Verlichting door de protestanten vormden het ene hoofdargument in de gereformeerde verdediging van de eigen bevoorrechte positie. Het andere hoofdargument valt te beluisteren in een request van vóór 9 juni 1796, afkomstig van de deputaten van de classes van de Nederduitse gemeenten uit het gewest Utrecht. Daarin beklagt men zich over de voornemens om de kerken en kerkelijke goederen provinciaal te verklaren en de betaling van tractementen stop te zetten. Dergelijke maatregelen hebben geen ander doel, zo wordt betoogd, dan het stremmen en uitroeien van de gereformeerde godsdienst. Daar heeft het vrije volk nooit om gevraagd en zal het ook nooit om vragen. De meerderheid van dat volk is immers gereformeerd! De staat moet de godsdienst juist steunen, omdat deze voor de staat belangrijk is als verlichter van het verstand en verbeteraar van het hart. Ook in de nieuwe constellatie heeft de staat de vrijheid om daarbij het ene godsdienstige genootschap boven het andere te bevoordelen, omdat de godsdienst van de meerderheid de godsdienst van de staat is⁴⁸.

46 Cf. A. Kok, *Neer lands lotgevallen in kerk en burgerstaai gedurende de XVII 1e eeuw in eene historische eeuw-rede, geschetst en herdacht, op den 31 december 1800 in de Doms-kerk der stad Utrecht* (3e dr.; Utrecht, 1801) 28-29 en 38.

47 Cf. Knuttel, 23.109-23.114 en 23.192-23.193. In deze collectie ontbreekt het vierde en laatste stuk van *Gods kerk en haar opperhoofd verdedigd...* (Utrecht: G. Banning, 1804).

48 *Jaarboeken Bataafsche Republiek*, VIII, 318-324. Zie ook A. de Groot, 'Tussen geloof en revolutie. De Utrechtse coetus in de jaren 1797 en 1798', *Geloof en revolutie. Kerkhistorische kanttekeningen bij een actueel vraagstuk aangeboden aan professor dr. W. Dankbaar op zijn zeventigste verjaardag* (Amsterdam, 1977) 159 over A. van den Berg en diens opvatting dat de gereformeerde kerk de kerk van de natie was.

Tegen deze achtergrond kan het nauwelijks verbazing wekken dat er in de fase van wat Van Sas de nationalisering van de revolutie noemt, een anonieme ontwerpstaatsregeling werd ingediend, die de rooms-katholieken nog veel meer dan uiteindelijk gebeurd is, terugdrong uit de natie. In het betrokken stuk wordt de vrijheid van godsdienst gegarandeerd, maar de gelijkberechtiging is verte zoeken. Wel komen alle christenen — dus bijvoorbeeld niet de joden — in aanmerking voor overheidsambten en bedieningen, maar in het Wetgevend Lichaam is alleen plaats voor 'protestantse, bataafsche burgeren' en ook alle bestuursfuncties zijn voorbehouden aan protestantse christenen. Die hadden niet voor niets tachtig jaar gestreden om zich te bevrijden van het 'onverdraagbaar jok der roomsche gewetensdwang...'. Hierbij hoort dat volgens een van de andere artikelen de maatschappij de bevordering van Verlichting en beschaving wil⁴⁹. Blijkbaar had de grondwetmaker op precies dit punt wat de katholieken betreft geen enkele hoop op vooruitgang. Enkele maanden eerder koesterde een anonus onder de schuilnaam Prudenter overigens nog wèl enige hoop dat door de inrichting van een rooms-katholieke theologische academie te Breda — een oud plan uit de jaren 1796-1797 — de domheid onder de priesters verminderd zou kunnen worden⁵⁰!

Het is treffend te zien hoezeer ook de Oranjepartij de katholieken weer had willen terugdringen uit het bestuur. De staatsinrichting die men voor ogen had bij de inval van de Engelsen in 1799, liet aan de katholieken weinig meer ruimte dan de zojuist ten tonele gevoerde revolutionair-met-spijt-over-1795 hen had gelaten⁵¹.

V Tot besluit

De staatsregeling van 1801 was gematigder dan het boven genoemde anonieme ontwerp. De uitwerking ervan was echter in veel opzichten niet minder effectief, als het erom ging de katholieken terug te dringen uit het openbare leven. Dat lukte het minst in Brabant, alleen al omdat in dat deel van het land de katholieke meerderheid moeilijk te negeren viel. Daarom bleven daar de spanningen ook het grootst. In 1804 werd uit dat gewest door een louter uit protestanten samengestelde beheerscommissie zelfs in alle ernst gesuggereerd, dat hetgeen door katholieken in een request gevraagd werd, niet zo onschuldig was als het eruit zag. De pogingen om bepaalde inkomsten te verwerven maakten deel uit van een zeer gevaarlijk systeem, dat stap voor stap werd uitgevoerd. Men wilde de drift van 1798 warm houden en opvoeren tot 'in eene burgeroorlog en vervolging uit hoofde van de verschillende begrippen in de geloofsleere...', te beginnen in Brabant. In dat departement streefde de roomse kerk ernaar de nationale, zo niet de enige kerk te worden. Deze ontwikkeling moest in de kiem gesmoord worden⁵².

49 ARA, s-Gravenhage, Uitvoerend Bewind, inv. nr. 436, exh. 1 juni 1801.

50 *Ibidem*, exh. 13 maart 1801, 36: Memorie over kerkelijke zaken van 9 maart 1801, punt 19. Over de academie te Breda: Th. Clemens, "Een onbedoeld kind van de revolutie. Veranderingen in de opleiding van priesters voor de rooms-katholieke kerk van de Noordelijke Nederlanden na 1795 opnieuw bekeken", *Trajecta*, III (1994) 307-327, m. n. 313, 315, 316, 318-320.

51 Van der Heijden, *De dageraad*, 352-357.

52 ARA 's-Gravenhage, commissie van financiën, inv. nr. 312, exh. 22 oktober 1804¹² geheim.

Deze door protestanten in Brabant gevoede mentaliteit heeft niet alleen de nationalisering van de revolutie na 1800 een reformatorische kleur gegeven. Ze heeft nog decennia lang de papenvrees, ook elders in Nederland, levend gehouden en een hergroepering binnen de natie bevorderd door de vereniging van alle protestanten tegenover de roomsen⁵³. De gereformeerden wisten, zeker na 1801, hun in 1795 enigszins aangetaste positie weer te versterken. Daarbij werd een enkele niet-gereformeerde dissenter in het bestuur betrokken. Voor katholieken echter was daarin nauwelijks meer plaats. Dit blijkt onder meer uit de in de inleiding vermelde studie van Schutte over Graft. Verder wijst de analyse van de godsdienstige gezindheid van het personeel van het departement van binnenlandse zaken ook op de afwezigheid van katholieken onder het ambtelijk personeel. Ze waren daar eigenlijk alleen in lagere rangen aangesteld of ze moesten zijn als J. B. Verheyen: 'Roomsche dog van een goed slag, geen bigot'⁵⁴!

Het bovenstaande geeft aanleiding tot de volgende, door nader onderzoek te toetsen voorstelling van zaken: de groeiende integratie van katholieken in de natie, zoals die zich vóór 1795 aftekende, heeft na de omwenteling al snel een flinke terugslag ondervonden. In 1801 werden de katholieken niet alleen weer uit de openbare ambten en het politieke leven gedrongen, ze werden ook buiten de natie gesloten. Om dat doel te bereiken werd benadrukt, dat katholicisme en Verlichting onverenigbaar waren. De nieuwe natie was vooral protestants en verlicht. Het korte bestuur van koning Lodewijk heeft deze ontwikkeling slechts tijdelijk geremd en daardoor vermoedelijk opnieuw versterkt. Het ontstaan van deze nieuwe, verlicht-protestantse waterscheiding in de Nederlandse staat en samenleving wijkt sterk af van die in de Zuidelijke Nederlanden, waar veeleerde breuklijn tussen clericalen en anticlericalen het gezicht van de samenleving is gaan bepalen⁵⁵.

53 Cf. R. E. de Bruin en G. J. Schutte, *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw* (Amsterdam, 1994)8.

54 Boels, *Binnenlandse Zaken*, 458-467.

55 Preneel, 'Kerk en Franse Revolutie in Vlaanderen', *Collationes*, XIX (1989) 133, 137 en 147.

The Paradoxes of Success. Dutch Social Democracy and its Historiography

DIETRICH ORLOW

Anniversaries of successful political parties, particularly if the birthdays are 'round' ones like centenaries, tend to call forth a barrage of self-congratulatory literature from political leaders, supplemented by scholarly analyses with varying degrees of sophistication explaining the reasons for the group's success. Remarkably, this scenario has not manifested itself in the case of the recent centennial celebrations of European Social Democracy, including that of the Dutch variant, the 'Partij van de Arbeid' (PvdA). Rather, the political leaders have written pieces full of self-doubt, while historians contributed what were sometimes bitter indictments of present-day European Social Democracy and its leaders¹.

This is all the more surprising since, as Sir Ralf Dahrendorf and Klaus von Dohnanyi have recently reminded us², European Social Democracy was an unabashed success story; the Social Democratic parties have dominated much of the political and social agenda in Europe during the twentieth century. The reasons for the unease, as Piet de Rooy has noted, for the PvdA³, lies in the ambivalence of the success story. Both the Socialists themselves and the scholarly community see the Social Democratic accomplishments tarnished by a nagging sense that the price for Social Democracy's political success was the loss of Socialism's ideological soul.

Paradoxically, this now very pervasive self-doubt is of rather recent origin. Until the last decade or so, most analysts (not to mention Social Democratic political leaders) celebrated the increasing conjunction of the Social Democrats political and social agenda and their electoral success with unabashed enthusiasm. Kurt Klotzbach entitled his history of the 'Sozialdemokratische Partei Deutschlands' (SPD) after 1945 *Der Weg zur Staatspartei*⁴, and that proud boast would certainly hold even more true for the PvdA.

In fact, if there is a *Leitmotiv* to most of the literature on the 'Sociaal-democratische Arbeiders Partij' (SDAP) and the PvdA, it is a certain historicist tendency to read into the history of Dutch Democratic Socialism a straight-forward evolution toward full-scale acceptance of the pragmatic reformism that was to characterize all of West European Social Democracy after World War II⁵. Indeed, and not without some reason, the Dutch party is usually assigned a pioneering role in this story.

1 Contrast, for example, J. Perry, e. a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam, 1994) with Klaus von Dohnanyi, 'Der Mythos der SPD', *Der Spiegel*, XLVIII (28 Nov. 1994) 50-52; and Daniel Singer, *Is Socialism doomed? The meaning of Mitterand* (New York, 1988).

2 Dohnanyi, 'Der Mythos' and Franz Kreuzer, ed., 'Die Zukunft der Sozialdemokratie. Ein Streitgespräch zwischen Franz Vranitzky und Ralf Dahrendorf', *Die Zukunft* (no. 8, 1990) 5-19.

3 P. de Rooy, *'Van uit een nieuwe wereld'. Over de periodieke somberheid en het utopisch verlangen in de Nederlandse sociaal-democratie* (Amsterdam, 1993).

4 Kurt Klotzbach, *Der Weg zur Staatspartei. Programmatik, praktische Politik und Organisation der deutschen Sozialdemokratie 1945 bis 1965* (Bonn, 1982).

5 H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd* (Baam, 1976). *BMGN*, 110 (1995) afl. 1, 40-51